Literature Research Quarterly
Vol. 13, No. 3,
Fall 2025
pp. 117-140
Original Article

Intertextual Analysis of the Quran in the Novel "Return to Panjrud " by Andrei Volas Based on the Theories of Julia Kristeva and Gerard Genette

Hananeh Sadat Badiei Khamseh Fard[1]*, Burdina, Svetlana Viktorovna[2]

1. PhD student in Russian Literature, Perm State University, Perm, Russia
2. Doctor of Philology, Head of Department, Professor Department of Russian Literature

Received date: 19.12.2025 Accepted date:03.02.2026

Abstract

This article analyzes the Quranic intertextuality in the prominent novel "Return to Panjrud" by the contemporary Russian author Andrei Volos. Relying on the theoretical framework of Julia Kristeva and Gérard Genette and employing a descriptive-analytical method, this research addresses the primary question of how the author has integrated Quranic narrative elements and themes into the literary and philosophical structure of his work, and what functions these elements serve. The key findings of the research show that Volos has utilized the holy text on two main levels. On the overt level (partial negation), he uses direct quotations of verses and allusions to Quranic figures for characterization, creating a spiritual atmosphere, and providing historical validation for the narrative. On the deeper, implicit level (parallel negation), the author creatively reimagines the central themes of the stories from Surah Al-Kahf–particularly the stories of Khidr and Moses, the Companions of the Cave, and Dhul-Qarnayn–to explain fundamental concepts such as divine justice, destiny, spiritual migration, and the model of a just ruler. This multi-layered intertextual engagement ultimately leads to the creation of an image of a "spiritual East" and solidifies the novel's monotheistic worldview, presenting the work as a bridge between Russian literature and the spiritual heritage of the Islamic East.

Keywords: Andrei Volos, Return to Panjrud, Quranic intertextuality, Julia Kristeva, Gérard Genette.

* Corresponding Author's E-mail: HananeBadiee@gmail.com

Literature review

1. Introduction

The engagement of Russian literature with the East and Islamic themes possesses a deep historical lineage, traceable to the 15th century with Afanasy Nikitin's Journey Beyond Three Seas, which first directed the Russian gaze toward Iran, Turkey, and the Arab world. Over the centuries, this fascination evolved, accelerating significantly in the 18th and 19th centuries through the works of literary giants such as Alexander Pushkin and Mikhail Lermontov, who utilized the Quran and Islamic motifs to explore new artistic frontiers and challenge Eurocentric narratives. However, contemporary Russian literature of the late 20th and early 21st centuries has witnessed a profound shift: a "return" to the East as a source of spiritual heritage and philosophical inquiry.

Andrei Volos, a contemporary Russian author born in Dushanbe, stands at the forefront of this movement. Occupying a liminal space between the Russian world and the Persian-Tajik civilization, Volos possesses an internal understanding of the East. His novel, Return to Panjrud, exemplifies this cross-cultural dialogue. The novel reconstructs the life of Rudaki, the father of Persian poetry, blending historical realism with myth and mysticism. While the novel draws upon classical historical sources like The History of Bukhara and Siyasatnama, the Holy Quran serves as a pivotal, foundational text within the narrative's structure.

The primary problem addressed in this research is how Volos integrates Quranic elements–specifically verses and the narratives of Surah Al-Kahf (the stories of Moses and Khidr, the Companions of the Cave, and Dhul-Qarnayn) –into the literary and philosophical fabric of his novel. The study aims to analyze the symbolic functions of these intertextual relationships and how they contribute to the formation of a "Spiritual East" in Volos's literary universe.

2. Theoretical Framework

This research employs a descriptive-analytical method based on the intertextual theories of Julia Kristeva and Gérard Genette.

Julia Kristeva's Concept of Intertextuality: Kristeva posits that no text is an isolated island; rather, every text is a mosaic of quotations, and every text is the

absorption and transformation of another. She challenges the notion of a closed text with a single author, redefining the text as a dynamic network of relations. Central to this study is Kristeva's theory of "Triple Negation," which categorizes the relationship between the "present text" (the novel) and the "absent text" (the Quran) into three levels:

- Partial Negation: The most explicit form, where the author quotes the absent text directly with minimal change. It serves to cite authority or guide the reader.
- Parallel Negation: A middle level where the author absorbs the essence of the absent text and repurposes it within a new structure. The core meaning remains, but the context shifts, allowing for creative adaptation.
- Total Negation: The most complex level, involving a complete recreation or critical dialogue with the absent text, often using it in a way contrary to its original meaning (though this study finds the Quran is treated with reverence, precluding "Total Negation" in the sense of subversion).

Gérard Genette's Transtextuality: Complementing Kristeva, Genette's classification of transtextuality provides practical tools for analysis:

- Explicit Intertextuality: Direct quotation or reference (aligned with Partial Negation).
- Implicit Intertextuality: Allusions and references that require reader knowledge to decode (aligned with Parallel Negation).
- Hidden Intertextuality: Plagiarism or unacknowledged borrowing (not applicable in this context).

3. Findings and Discussion

The analysis reveals that Volos utilizes the Quran on two distinct levels: Overt (Explicit) and Implicit (Parallel) intertextuality.

3.1. Overt Intertextuality: Quotations and Explicit Allusions

In the overt layer, corresponding to Kristeva's "Partial Negation," Volos incorporates direct Quranic verses and names to establish historical authenticity, define character traits, and ground the narrative in a monotheistic worldview.

- Direct Quotations as Tests of Knowledge: The novel uses Quranic verses to stage intellectual confrontations. A key example is the scene where a Mullah tests

Rudaki (referred to as Jafar) by reciting the first part of a verse from Surah Al-Baqarah ("Did I not tell you that I know..."). Jafar immediately completes the verse ("...the unseen of the heavens and the earth..."). Here, the "absent text" (Quran) acts as an absolute authority. Rudaki's ability to complete the verse without hesitation validates his character as a scholar and a man of deep faith, contrasting him with the superficial religiosity of his challengers.

- Atmosphere and Irony: Volos uses direct quotes to construct the cultural atmosphere of the Samanid era while simultaneously creating irony. In one scene, the Mullah greedily devours food while asking about a verse. Yusuf, Rudaki's guide, identifies it as coming from "The 12th Surah, Yusuf." This juxtaposition of gluttony with the spiritual text highlights the hypocrisy of the religious elite, using the Quran (the text of truth) to expose the falsehood of the character.
- Ideological Foundation: The author frequently quotes verses regarding divine justice, the separation of believers and non-believers (Surah Al-Hajj), and the prohibition of despair (Surah Yusuf: "Do not despair of the spirit of Allah"). These citations are not merely decorative; they function as "Partial Negation" where the novel completely submits to the authority of the Quran to articulate its philosophical stance on hope, free will, and the ultimate judgment of God.
- Explicit Allusions to Figures: The novel makes frequent explicit references to names like "Joseph" (Yusuf), "Khidr," and "Dhul-Qarnayn." These are not empty names but semantic containers. For instance, the mention of Surah Yusuf evokes themes of betrayal by brothers (paralleling court intrigues against Rudaki), the test of patience, and the eventual triumph of divine will. Similarly, explicit mentions of Khidr frame him as the patron saint of the common people and the guardian of travelers, preparing the reader for the deeper, implicit themes of hidden guidance.

3.2. Implicit Intertextuality: Recreating Quranic Narratives

The profound depth of Return to Panjrud lies in its "Implicit Intertextuality" or "Parallel Negation." Here, Volos absorbs the core narrative structures and theological concepts of Surah Al-Kahf and reimagines them within the plot of the novel. The novel becomes a parallel text to the Surah, exploring the same fundamental questions of existence.

- The Paradigm of Khidr and Moses (Divine Justice and Theodicy):

The central philosophical tension in the novel is the conflict between human understanding of justice and Divine Will. This mirrors the Quranic encounter between Moses and Khidr (Surah Al-Kahf: 60-82), where Khidr commits seemingly unjust acts (scuttling a ship, killing a boy) that are later revealed to be acts of ultimate mercy and wisdom hidden from Moses.

Volos recreates this paradigm. Rudaki, like Moses, is a seeker of truth who has suffered seemingly senseless tragedies–blindness and fall from grace. Throughout the novel, events that appear cruel or random are hinted to have a hidden divine logic. The novel explicitly retells a story similar to the Khidr narrative where a blind man is accused of theft to save a boy, illustrating that human justice is flawed and limited. By weaving the "Khidr archetype" into the narrative, Volos suggests that Rudaki's suffering is part of a larger, incomprehensible divine plan, transforming the novel into a meditation on theodicy.

- The Paradigm of the Companions of the Cave (Spiritual Migration):

Rudaki's journey from the corrupt capital of Bukhara back to his birthplace, Panjrud, is structured as a spiritual migration (Hijrah), mirroring the story of the Ashab al-Kahf (The Seven Sleepers). The Companions of the Cave fled a corrupt society to preserve their faith in a cave. Similarly, Rudaki is forced to leave the intrigue-ridden court of the Samanids.

This intertextuality is cemented by the presence of a dog named "Qarmat" who joins Rudaki and his small band of travelers. In Islamic mysticism and literature, the dog of the Seven Sleepers represents the transcendence of animal nature through companionship with the righteous. Qarmat's loyalty and presence in Rudaki's journey elevate the trek from a physical expulsion to a spiritual ascension. The group–Rudaki, his guide Sher-Afkan, the false poet Sanobar, and the dog–becomes a reflection of the Sleepers, seeking truth and sanctuary away from worldly falsehoods.

- The Paradigm of Dhul-Qarnayn (Power and Responsibility):

The novel engages with the figure of Dhul-Qarnayn (Surah Al-Kahf: 83-101) to critique political power. In a dialogue between Rudaki and the visionary minister Bal'ami, the story of Alexander (identified as Dhul-Qarnayn) is recounted. Unlike the historical Alexander of Greek tradition, the Quranic Dhul-Qarnayn is a model of

a just, monotheistic ruler who uses power to protect the weak (building the wall against Gog and Magog) and acknowledges that all power comes from God.

Volos uses this implicit parallel to highlight the deficiencies of the actual rulers in the novel. The "absent text" of the just Quranic ruler serves as a standard against which the corruption, vanity, and cruelty of the Samanid court are measured. It reinforces the novel's argument that true power lies in humility and justice, not distinct from faith.

4. Conclusion

The research concludes that the Quran operates as the fundamental "hypotext" (to use Genette's term) or the "absent text" upon which Return to Panjrud is constructed. Andrei Volos does not merely decorate his novel with oriental flavor; he engages in a deep, structural dialogue with the Holy Text.

Through Partial Negation (Explicit Intertextuality), Volos authenticates the narrative, grounding the characters in a believable 10th-century Islamic milieu. The direct quotations serve as markers of wisdom and character integrity.

Through Parallel Negation (Implicit Intertextuality), Volos achieves his most significant literary feat. By absorbing the narrative arcs of Surah Al-Kahf–specifically the mysteries of Khidr, the refuge of the Sleepers, and the justice of Dhul-Qarnayn–he transforms Rudaki's biography into a universal allegory for the human condition. The novel suggests that life, like the journey to Panjrud, is a navigation through events whose true meaning is often hidden (the Khidr principle), requiring a flight from corruption toward truth (the Cave principle).

Ultimately, the intertextual analysis demonstrates that Return to Panjrud acts as a bridge between Russian literature and the spiritual heritage of the Islamic East. Volos moves beyond the "exotic" East to construct a "Spiritual East"–a realm where the primary struggle is not political, but the eternal human quest to understand destiny, maintain faith amidst suffering, and find the "Cave" of truth in a chaotic world. This engagement with the Quran solidifies the novel's monotheistic worldview, offering a narrative where divine justice, though unseen, remains the ultimate governing force of history.

فصلنامه پژوهش‌های ادبیات تطبیقی
دوره ۱۳، شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴
صص ۱۱۷-۱۴۰
مقاله پژوهشی

تحلیل بینامتنی قرآن در رمان «بازگشت به پنج رود» اثر آندری ولاس بر اساس نظریات ژولیا کریستوا و ژرار ژنت

حنانه سادات بدیعی خمسه فرد[۱]* ، سویتلانا ویکتورونا بوردینا[۲]

۱. دانشجوی دکترای ادبیات روسیه، دانشگاه دولتی پرم، شهر پرم، کشور روسیه
۲. مدیرگروه ادبیات روسیه، دانشگاه دولتی پرم، شهر پرم، کشور روسیه

تاریخ ارسال: ۱۴۰۴/۰۹/۲۸ تاریخ پذیرش:۱۴۰۴/۱۱/۱۴

چکیده

این مقاله به تحلیل بینامتنی قرآن کریم در رمان «بازگشت به پنج‌رود»، اثر برجستهٔ آندری ولاس، نویسندهٔ معاصر روس، می‌پردازد. این پژوهش با تکیه بر چهارچوب نظری ژولیا کریستوا و ژرار ژنت و با روش توصیفی-تحلیلی، به این مسئلهٔ اصلی می‌پردازد که نویسنده چگونه عناصر روایی و مضامین قرآنی را در ساختار ادبی و فلسفی اثر خود ادغام کرده و این عناصر چه کارکردهایی دارند. یافته‌های کلیدی پژوهش نشان می‌دهد که ولاس در دو سطح اصلی از متن مقدس بهره برده است. در سطح آشکار (نفی جزئی)، او با نقل‌قول مستقیم آیات و تلمیح به شخصیت‌های قرآنی، به شخصیت‌پردازی، فضاسازی معنوی و اعتبارسنجی تاریخی روایت می‌پردازد. در سطح ضمنی و عمیق‌تر (نفی متوازی)، نویسنده با بازآفرینی خلاقانهٔ مضامین محوری قصص سورهٔ کهف - به‌ویژه داستان‌های خضر و موسی، اصحاب کهف و ذوالقرنین - به تبیین مفاهیم بنیادینی چون عدالت الهی، تقدیر، هجرت معنوی و الگوی حاکم عادل می‌پردازد. این تعامل بینامتنی چندلایه در نهایت به خلق تصویری از «شرق روحانی» و تثبیت جهان‌بینی توحیدی رمان می‌انجامد و این اثر را به‌عنوان پلی میان ادبیات روسیه و میراث معنوی شرق اسلامی معرفی می‌کند.

واژه‌های کلیدی: آندری ولاس، بازگشت به پنج‌رود، بینامتنیت قرآنی، ژولیا کریستوا، ژرار ژنت.

* نویسنده مسئول: Email: HananeBadiee@gmail.com

مقدمه

پیشینهٔ توجه به مشرق‌زمین و مضامین اسلامی در ادبیات روسیه، ریشه‌ای دیرینه دارد و ردپای آن را می‌توان از سدهٔ پانزدهم میلادی، یعنی همان‌هنگام که «گذر از سه دریا» به قلم آفاناسی نیکیتین، نگاه خوانندگان روس را به ایران، ترکیه و سرزمین‌های اعراب معطوف ساخت، جست‌وجو کرد. از آن زمان تاکنون، مضمون‌های مرتبط با شرق همواره در آثار نویسندگان و شاعران روس جایگاهی ویژه داشته است. «زمانی که از شرق سخن می‌گوییم، باید در نظر داشته باشیم که این مفهوم، سه نوع فرهنگ متفاوت را با یکدیگر پیوند می‌دهد: ۱.فرهنگ کشورهای خاور دور، شرق و جنوب شرقی آسیا؛ یعنی کشورهایی که از لحاظ تاریخی و فرهنگی با چین در ارتباط هستند؛ مانند: ژاپن، کره، ویتنام و برخی دیگر. ۲.فرهنگ هند و برخی کشورهای هم‌مرز با آن که همان آسیای جنوبی است. ۳.فرهنگ شرق اسلامی (یعنی آسیای غربی، شامل خاورمیانه و کشورهای مغرب در شمال آفریقا) که فرهنگ مردمان آسیای مرکزی (از جمله فرهنگ فارسی) نیز بخشی از آن است» (بدیعی خمسه فرد، ۲۰۲۶: ۲۱۹).

گرایش به شرق در سدهٔ هجدهم و نوزدهم شتاب بیشتری گرفت. الکساندر پوشکین، خورشید شعر روسی، از برجسته‌ترین شاعرانی بود که قرآن و مضامین اسلامی را دست‌مایهٔ خلق آثار خود قرار داد. پس از او نیز شاعرانی چون میخائیل لِرمانتوف، آفانسی فِت و ... این مسیر را پی گرفتند؛ اما در مرز میان سده‌های نوزدهم و بیستم، مضمون‌های شرقی و اسلامی برای حل بحران اروپامحوری و جست‌وجوی مسیرهای تازه وارد ادبیات شدند.

ادبیات معاصر روسیه در دهه‌های پایانی قرن بیستم و آغاز قرن بیست‌ویکم، شاهد بازگشت نویسندگانی به سوی شرق و میراث فرهنگی و معنوی آن است. این نویسندگان در مرزهای تمدنی، میان سنت و مدرنیته و بین جهان روسی و دنیای شرقی ایستاده‌اند. آندری ولاس، نویسندهٔ روسی زادهٔ دوشنبه، یکی از برجسته‌ترین چهره‌های این جریان است. او در آثار خود، به‌ویژه در رمان «بازگشت به پنج‌رود»، پیوندی زنده میان تاریخ و اسطوره، واقعیت و عرفان و بینش روسی و معنویت شرقی برقرار می‌سازد. این رمان نه تنها زندگی شاعر نابینای پارسی‌زبان، رودکی را بازآفرینی می‌کند؛ بلکه در لایه‌های پنهان خود، تأملی عمیق بر معنای عدالت، ایمان و تقدیر الهی دارد. در این میان، قرآن کریم به‌عنوان یکی از منابع اصلی فکری و فرهنگی، در شکل‌گیری ساختار معنایی و نمادین این اثر جایگاهی ویژه دارد. نویسنده با بهره‌گیری هوشمندانه از آیات و قصص قرآنی، جهانی چندصدایی خلق می‌کند که در آن، رمزهای جاودانگی، هدایت معنوی و عدالت الهی در قالبی هنری و فلسفی بازتاب یافته‌اند. مسئلهٔ اصلی پژوهش حاضر این است که آندری ولاس چگونه توانسته است عناصر دینی و روایی قرآن، به‌ویژه آیات قرآن و

قصه‌های سورهٔ کهف (داستان خضر و موسی، اصحاب کهف و ذوالقرنین)، را در ساختار ادبی و فلسفی رمان خود ادغام کند و آن‌ها را در خدمت بازنمایی اندیشه‌های محوری اثر قرار دهد؟ در این چهارچوب، اهداف این پژوهش تحلیل کارکرد نمادین و معنایی آیات و قصص قرآنی مذکور در رمان و بررسی چگونگی تأثیر این روابط بینامتنی در تکوین مفهوم «شرق معنوی» در جهان ادبی ولاس است. ضرورت این پژوهش از آن جهت است که با بررسی تطبیقی میان متن قرآن و روایت ادبی رمان، نشان می‌دهد که «بازگشت به پنج‌رود» پلی میان ادبیات روسی و میراث معنوی شرق اسلامی می‌سازد و از این رهگذر، به بازتعریف رابطهٔ انسان با حقیقت و ایمان در جهان معاصر می‌پردازد. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و بر مبنای نظریات بینامتنی ژولیا کریستوا و ژرار ژنت، انجام شده است. در این روش، ابتدا نمودهای بینامتنی قرآنی در رمان شناسایی و سپس کارکرد و تأثیر آن‌ها در ساختار و محتوای اثر تحلیل و بررسی می‌شود.

پیشینهٔ پژوهش

بینامتنیت به‌عنوان یکی از رویکردهای کلیدی در نقد ادبی معاصر، به بررسی روابط پنهان و آشکار میان متون می‌پردازد. پژوهش‌های متعددی در این حوزه انجام شده است؛ اما تاکنون پژوهشی در آثار آندری ولاس انجام نگرفته است. از این نویسندهٔ روس تاکنون سه اثر در ایران ترجمه شده است: رمان با یک طوطی (۱۳۹۸) و بازگشت به پنج‌رود (۱۴۰۱) ترجمه آبتین گلکار و رمان خرم‌آباد (۱۳۹۸) ترجمه شهرام همت‌زاده.

با وجود پژوهش‌های متعدد در زمینهٔ بینامتنیت در حوزه‌های مختلف، تاکنون پژوهش مستقلی که به طور مشخص به «تحلیل بینامتنی قرآن در رمان بازگشت به پنج رود اثر آندری ولاس» بپردازد، صورت نگرفته است. چگونگی و میزان تعامل مستقیم یک نویسندهٔ روس با متن مقدس قرآن کریم به‌عنوان یک منبع الهام‌بخش اصلی، هنوز مورد واکاوی دقیق قرار نگرفته است؛ بنابراین، پژوهش حاضر درصدد است تا با تمرکز بر این اثر، این خلأ پژوهشی را پر کرده و نشان دهد که چگونه رمان «بازگشت به پنج‌رود» در سطح ساختار، شخصیت‌پردازی، مضامین و زبان، با آیات و داستان‌های قرآنی وارد گفتگو شده و معنای خود را در تعامل با این متن مقدس قوام بخشیده است.

بینامتنیت؛ تعاریف و رویکردها

بینامتنیت یکی از مهم‌ترین رویکردهای نقد ادبی معاصر است که بر اساس آن، هیچ متنی پدیده‌ای مستقل و خودبسنده نیست؛ بلکه معنای خود را در تعامل و گفت‌وگو با متون دیگر به دست می‌آورد. این اصطلاح برای نخستین‌بار در دههٔ ۱۹۶۰ توسط ژولیا کریستوا، نظریه‌پرداز و

منتقد فرانسوی-بلغاری، با الهام مستقیم از مفهوم «منطق گفت‌وگویی» و «چندصدایی» میخائیل باختین، نظریه‌پرداز روس، وضع شد (ساسانی، ۱۳۸۳: ۱۷۳؛ نامورمطلق، ۱۳۹۴: ۹۹). کریستوا با ارائهٔ این نظریه، درک سنتی از متن به‌عنوان یک اثر بسته و منفرد با مؤلفی واحد را به چالش کشید و آن را به مثابهٔ فضایی پویا و شبکه‌ای از روابط متنی بازتعریف کرد.

در هستهٔ اصلی نظریهٔ کریستوا، این ایده قرار دارد که «هر متنی برگرفته و تحولی از بسیاری متون دیگر است» (موسی، ۲۰۰۰: ۵۱). او متن را به «لوحی آراسته و معرق‌کاری شده از اقتباسات» تشبیه می‌کند که در آن، متون پیشین جذب و دگرگون می‌شوند (کریستوا، ۱۳۸۱: ۴۴). از این دیدگاه، متن ادبی فضایی است که در آن گفتمان‌های گوناگون فرهنگی، تاریخی و ادبی با یکدیگر تلاقی می‌کنند. به تعبیر دیگر، بینامتنیت صرفاً حضور یک متن در متن دیگر نیست؛ بلکه «گذر از یک نظام نشانه‌ای به نظام نشانه‌ای دیگر» محسوب می‌شود (وصفی و شفیعی، ۱۳۹۲: ۲۲۸). این دیدگاه ریشه در نظریات زبان‌شناسی ساختارگرای فردینان دوسوسور دارد که بر اساس آن، «هر نشانه‌ای در ارتباط با سایر نشانه‌ها عمل می‌کند و معنا می‌یابد» (Allen، ۲۰۰۰: ۲). همان‌گونه که معنای یک واژه در تقابل با واژگان دیگر در نظام زبان مشخص می‌شود، معنای یک متن نیز در شبکه‌ای از روابط با متون دیگر شکل می‌گیرد.

در تحلیل‌های بینامتنی، دو اصطلاح کلیدی به کار می‌رود: «متن حاضر» که به متن موجود و در حال تحلیل اشاره دارد و «متن غایب» که به مجموعهٔ متون، گفتمان‌ها و رمزگان فرهنگی پیشینی اطلاق می‌شود که در متن حاضر تأثیر گذاشته و در آن بازتاب یافته‌اند (موسی، ۲۰۰۰: ۵۵). این تعامل میان متن حاضر و غایب می‌تواند در تمام سطوح زبان، شامل آوایی، واژگانی، نحوی، معنایی و کاربردشناسی رخ دهد و با ساختارهای بلاغی متن درآمیزد. به باور کریستوا، متون از طرق مختلفی مانند «تلمیح، نقل‌قول، تقلید سبکی، جنبه‌های فرمی، استفاده از ژانر مشترک، بازنگری، طرد و انواع روش‌های دیگر» با یکدیگر ارتباط برقرار می‌کنند (کریستوا، ۱۳۸۱: ۳۶).

نظریهٔ بینامتنیت پس از کریستوا توسط نظریه‌پردازان دیگری، به‌ویژه ژرار ژنت، بسط و توسعه یافت. ژنت با طرح مفهوم جامع‌تر «ترامتنیت»، این نظریه را از حوزهٔ انتزاعی به عرصه‌ای عملی‌تر و کاربردی‌تر وارد کرد و انواع روابط متنی را طبقه‌بندی کرد (اویسی و همکاران، ۱۴۰۱: ۲۰). با این حال، چهارچوب اولیهٔ کریستوا همچنان به‌عنوان سنگ‌بنای این رویکرد باقی مانده است. در نهایت، بینامتنیت روشی است که «تاریخ را به ساختارگرایی و متن‌ها و تفسیرهای یتیم و تنهایش وارد می‌کند» (کریستوا، ۱۳۸۹: ۱۶۴) و نشان می‌دهد که هر اثر ادبی، محصول گفت‌وگویی بی‌پایان با تاریخ و فرهنگ پیش از خود است.

قواعد روابط بینامتنی (نظریهٔ نفی سه‌گانهٔ کریستوا)

در نظریهٔ ژولیا کریستوا و همچنین در آرای منتقدانی که از او تأثیر پذیرفته‌اند، رابطهٔ میان «متن حاضر» و «متن غایب» بر اساس سه قاعده یا سطح اصلی تعریف می‌شود که به «قواعد نفی سه‌گانه» شهرت یافته‌اند. این قواعد میزان و چگونگی دگرگونی متن پیشین در متن جدید را مشخص می‌کنند و از سطحی‌ترین نوع تعامل تا پیچیده‌ترین آن را در بر می‌گیرند. این سه قاعده عبارتند از:

نفی جزئی (اِجترار)

این قاعده که در نقد ادبی عربی با عنوان «اِجترار» (نشخوار) شناخته می‌شود، سطحی‌ترین، ساده‌ترین و آشکارترین نوع رابطهٔ بینامتنی است. در این سطح، مؤلف بخشی از متن غایب را که می‌تواند یک کلمه، جمله یا عبارت باشد، به طور مستقیم و بدون تغییر چندانی در اثر خود می‌آورد و متن حاضر به نوعی ادامهٔ متن غایب تلقی می‌شود. دراین‌حالت، ابتکار و نوآوری از سوی مؤلف در کمترین سطح خود قرار دارد و تعامل معمولاً از نظر معنایی با متن غایب موافق است (عزام، ۲۰۰۵: ۱۱۶). نویسنده اغلب از این قاعده برای اهدافی چون استناد، استشهاد، پیشبرد متن و راهنمایی خواننده به سوی متن مادر (متن غایب) استفاده می‌کند.

نفی متوازی (امتصاص)

این قاعده که «امتصاص» (جذب) نیز نامیده می‌شود، در مرتبه‌ای میانی و در سطحی بالاتر از نفی جزئی قرار می‌گیرد. در این سطح، نویسنده متن غایب را می‌پذیرد و آن را به گونه‌ای در متن حاضر به کار می‌برد که جوهرهٔ اصلی آن تغییر نمی‌کند؛ اما در ساختار جدید، معنایی نو و گسترده‌تر می‌یابد. اگرچه ساختار اصلی متن پنهان قابل تشخیص است؛ اما این رابطه با نوآوری و خلاقیت نویسنده همراه می‌شود و مؤلف نوعی «سازش» میان دو متن ایجاد می‌کند (موسی، ۲۰۰۰: ۵۵). در این نوع رابطه، گاهی نوع چینش و سیاق معنایی الفاظ، اقتباسی از متن مادر است؛ اما در پوششی نو و قالبی تازه ارائه می‌شود.

نفی کلی (حوار)

این قاعده که در عربی «حوار» (گفت‌وگو) نامیده می‌شود، بالاترین، عالی‌ترین و پیچیده‌ترین سطح بینامتنیت است و درک آن به خوانشی آگاهانه و عمیق نیاز دارد. در این سطح، نویسنده متن پنهان را به صورت کامل بازآفرینی کرده و آن را در «خلاف معنای» اصلی خود به کار می‌برد. دراین‌حالت، هیچ سازشی میان متن حاضر و غایب وجود ندارد؛ بلکه نوعی گفت‌وگوی

انتقادی یا حتی تقابل معنایی شکل می‌گیرد (نامورمطلق، ۱۳۹۴: ۱۵۹). این فرآیند که اوج خلاقیت نویسنده را به نمایش می‌گذارد، معمولاً به صورت «بدون تکلف و ناخودآگاه» روی می‌دهد و نیازمند خواننده‌ای فعال برای کشف معنای پنهان است (وعدالله، ۲۰۰۵: ۳۷).

سطوح بینامتنیت از دیدگاه ژرار ژنت

ژرار ژنت، از دیگر نظریه‌پردازان برجستهٔ فرانسوی، با ارائهٔ مفهوم «ترامتنیت»، نظریهٔ بینامتنیت را گسترش داد و آن را به شکلی نظام‌مند و عملی‌تر طبقه‌بندی کرد. از دیدگاه او، روابط بینامتنی را می‌توان در سه سطح اصلی از وضوح و آشکارگی دسته‌بندی کرد که به درک چگونگی حضور یک متن در متن دیگر کمک شایانی می‌کند:

سطح آشکار و صریح

بینامتنیت در «صریح‌ترین و لفظی‌ترین شکلش عمل سنتی نقل‌قول (با ارجاع یا بدون ارجاع) است» (Genette ، ۱۹۹۷: ۲). این نوع از رابطه، آشکارترین و مستقیم‌ترین شکل بینامتنیت است که ممکن است با ذکر مأخذ یا بدون آن در متن حاضر بیاید. این سطح تا حد زیادی با قاعدهٔ «نفی جزئی» یا «اجترار» در نظریهٔ کریستوا هم‌پوشانی دارد.

سطح ضمنی

این سطح کمترین وضوح را دارد و شامل اشاره‌ای پنهانی و غیرمستقیم به یک متن دیگر است. «این عمل هیچگاه به صورت صریح انجام نمی‌گیرد و به دلایلی و بیشتر به دلایل ادبی به اشارات ضمنی بسنده می‌شود؛ بنابراین بینامتنیت ضمنی نه همانند بینامتنیت صریح مرجع خود را اعلام می‌کند و نه همانند بینامتنیت غیرصریح سعی در پنهان‌کاری دارد. به همین دلیل، در این نوع بینامتنیت عده خاصی، یعنی مخاطبان خاصی که نسبت به متن اول یعنی متنی که مورد استفاده قرار گرفته است، آگاهی دارند متوجه بینامتن می‌شوند. مهمترین اشکال این نوع بینامتن کنایات، اشارات، تلمیحات و ... است. ژنت در این خصوص می‌گوید: بینامتنیت در کمترین شکل صریح و لفظی‌اش، کنایه است؛ یعنی گفته‌ای که نیاز به ذکاوت فراوانی دارد تا ارتباط میان آن متن و متن دیگری که ضرورتاً بخش‌هایی را به آن بازمی‌گرداند، دریافت شود» (نامورمطلق، ۱۳۸۶: ۸۹).

سطح پنهان و غیرصریح

این سطح شامل انتحال (سرقت ادبی) یا وام‌گیری از یک متن دیگر بدون اعلام منبع است.

دراین‌حالت، برخلاف نقل‌قول که رابطه‌ای شفاف است، ارتباط دو متن به صورت آگاهانه از سوی نویسندهٔ متن حاضر پنهان نگاه داشته می‌شود. «بینامتنیت غیرصریح بیانگر حضور پنهان یک متن در متن دیگر است. به‌عبارت‌دیگر، این نوع بینامتنیت می‌کوشد تا مرجع بینامتن خود را پنهان کند و این پنهان‌کاری به دلیل ضرورت‌های ادبی نیست؛ بلکه دلایلی فراادبی دارد. سرقت ادبی-هنری یکی از مهمترین انواع بینامتنیت غیرصریح تلقی می‌شود» (نامورمطلق، ۱۳۸۶: ۸۸).

معرفی اجمالی رمان «بازگشت به پنج‌رود» و نویسندهٔ آن

آندری ولاس، نویسندهٔ برجستهٔ معاصر روس، در سال ۱۹۵۵ در شهر دوشنبه، پایتخت تاجیکستان (که در آن زمان استالین‌آباد نامیده می‌شد)، به دنیا آمد. تجربهٔ زیستهٔ او در آسیای میانه، در نقطهٔ تلاقی فرهنگ روسی و تمدن ایرانی-اسلامی، جهان‌بینی ادبی منحصربه‌فردی را برای او رقم زده است. این جایگاه مرزی، او را به نویسنده‌ای بدل کرده است که به تعبیر یکی از منتقدان، «بخشی از آن مردم روسیه است که در مرزهای دو جهان در جمهوری‌های ملی اتحاد جماهیر شوروی زندگی می‌کردند» (ماراچوا، ۲۰۲۲: ۸۴). این موقعیت ویژه به ولاس اجازه داده است تا «شرق» را نه از منظری بیرونی و شرق‌شناسانه، بلکه با درکی درونی و عمیق به تصویر بکشد. ولاس که فعالیت ادبی خود را در دههٔ ۱۹۷۰ با شعر آغاز کرد و اولین رمانش، «خرم‌آباد» (۲۰۰۰)، جوایز معتبر ادبی روسیه را برای او به ارمغان آورد، در آثار خود همواره به موضوع شرق و تعاملات فرهنگی آن با جهان روس می‌پردازد.

رمان «بازگشت به پنج‌رود» را می‌توان اوج این رویکرد ادبی و فلسفی دانست. این اثر، روایتی ساخته و پرداخته از زندگی جعفربن‌محمد رودکی، شاعر بزرگ و بنیان‌گذار شعر فارسی، است. بااین‌حال، رمان صرفاً یک خیال‌پردازی تاریخی نیست؛ ولاس با پژوهشی عمیق و دقیق، روایتی خلق کرده که از لحاظ همخوانی با منابع تاریخی بسیار واقع‌نمایانه است. او در نگارش این اثر به طور گسترده از منابع کلاسیک شرقی و ایرانی مانند تاریخ بخارای نرشخی، نصیحهٔ الملوک نوشتهٔ امام محمد غزالی و آثار خواجه نظام‌الملک طوسی بهره جسته است. این اتکا به منابع دست اول، به رمان عمق و اصالتی بخشیده که آن را از دیگر آثار مشابه متمایز می‌کند.

اما در کنار این منابع تاریخی و ادبی، قرآن کریم به‌عنوان یکی از کلیدی‌ترین و بنیادین‌ترین متون مرجع، نقشی محوری در شکل‌گیری ساختار روایی، جهان‌بینی فلسفی و فضای معنوی رمان ایفا می‌کند. آندری ولاس قرآن را به مثابهٔ شالوده‌ای به کار می‌گیرد که پرسش‌های اصلی رمان دربارهٔ عدالت، تقدیر، ایمان، حقیقت و مسئولیت انسان بر آن بنا شده است. نویسنده با ظرافت، آیات و به‌ویژه قصص قرآنی سورهٔ کهف، شامل داستان خضر و موسی، اصحاب کهف و

ذوالقرنین، را در تاروپود روایت خود می‌تند تا از خلال آن‌ها، به تأملی عمیق دربارهٔ وضعیت انسان در جهان بپردازد. بدین ترتیب، «بازگشت به پنج‌رود» از یک رمان تاریخی صرف فراتر رفته و به اثری چندصدایی و میان‌فرهنگی بدل می‌شود که در آن، ادبیات روسی با میراث معنوی شرق اسلام وارد گفت‌وگویی خلاقانه و عمیق می‌شود. این اثر، بستری برای بازاندیشی دربارهٔ رابطهٔ انسان با حقیقت مطلق و ایمان در جهان مدرن فراهم می‌آورد.

تحلیل نمودهای بینامتنی آشکار (روابط صریح)

نقل قول مستقیم آیات و ترجمهٔ آن‌ها

در چهارچوب نظریهٔ ژولیا کریستوا، آشکارترین و بنیادی‌ترین سطح تعامل میان دو متن از طریق قاعدهٔ «نفی جزئی» یا «اِجترار» صورت می‌گیرد. در این نوع رابطه، «متن حاضر» (در اینجا، رمان بازگشت به پنج‌رود)، بخشی از «متن غایب» (قرآن کریم) را به طور مستقیم و با کمترین تغییر در خود جای می‌دهد. این عمل، یک کنش بینامتنی صریح است که در آن، نویسنده آگاهانه مرز میان دو متن را برداشته و صدای متن مقدس قرآن را مستقیماً در روایت خود طنین‌انداز می‌کند. در رمان آندری ولاس، این قاعده به شکلی پربسامد از طریق نقل‌قول آیات قرآن در قالب ترجمه به زبان روسی به کار گرفته شده است. این نقل‌قول‌ها کارکردهای متعددی دارند که هریک نشان‌دهندهٔ نوعی از رابطهٔ اجترای است.

الف) رابطهٔ اجترای با کارکرد استنادی و آزمونی:

در این نوع از نفی جزئی، متن غایب به‌عنوان یک مرجع قطعی و منبع دانش احضار می‌شود. این کارکرد به ویژه در صحنه‌ای که جعفر (رودکی) در برابر یک مُلا مورد آزمایش قرار می‌گیرد، برجسته است. در این صحنه، «متن حاضر» (رمان) فضایی برای یک آزمون علمی-دینی ایجاد می‌کند که معیار سنجش آن، تسلط بر «متن غایب» (قرآن) است:

مُلا پوزخند زد: «حالا این را بگو ببینم.» و بخشی از یک آیهٔ قرآن را خواند: «الم اقل لکم انی اعلم...»

جعفر دنبالهٔ آیه را خواند: «... غیب السماوات و الارض و اعلم ما تبدون و ما کنتم تکتمون.» (ولاس، ۱۴۰۱: ۱۸۸).

در اینجا، آیهٔ ۳۳ سورهٔ بقره (متن غایب) بدون هیچ تغییری وارد دیالوگ شخصیت‌ها (متن حاضر) می‌شود. این کنش بینامتنی، یک «اجترار» محض است؛ یعنی بازگویی و تکرار متن مقدس. هدف ولاس از این کار، استفاده از آن به‌عنوان ابزاری برای شخصیت‌پردازی است. با تکمیل موفقیت‌آمیز آیه، شخصیت جعفر به‌عنوان فردی دانشمند و مسلط بر متن مقدس تثبیت می‌شود. در اینجا، متن غایب، اعتبار و اصالت خود را به متن حاضر وام می‌دهد.

ب) رابطهٔ اجترایی با کارکرد فضاسازی و پیشبرد پیرنگ:

گاهی قاعدهٔ نفی جزئی برای بازسازی دقیق فضای فرهنگی-اجتماعی حاکم بر داستان و پیشبرد وقایع روزمره به کار می‌رود. در صحنهٔ غذا خوردن ملا، متن قرآنی به بخشی از کنش عادی و حتی دنیوی یک شخصیت بدل می‌شود:

سپس بدون لحظه‌ای درنگ دهانش را از لقمه‌های نان انباشت و با آنکه انتظارش نمی‌رفت، تکه‌ای کباب بزرگ را هم با مهارت در آن جا داد، چشم‌ها را رو به یوسف، که چند روز پیش با خساست مایه رنجش او شده بود، دراند و با دهان پر پرسید:«آهای تو! این آیه از کدام سوره بود؟» یوسف با اخم پاسخ داد: «سورهٔ دوازدهم، یوسف.» (ولاس، ۱۴۰۱: ۲۱۴-۲۱۳).

در این نمونه، آیهٔ ۸۸ سورهٔ یوسف (متن غایب) به طور کامل و بدون تغییر معنایی وارد روایت (متن حاضر) می‌شود. این یک رابطهٔ اجترای است؛ زیرا معنای اصلی آیه حفظ شده؛ اما در یک بافتار کاملاً متفاوت قرار گرفته است. این جابجایی، کارکردی دوگانه دارد: اول، اصالت فرهنگی صحنه را تقویت می‌کند و نشان می‌دهد که چگونه متن مقدس در زندگی روزمرهٔ مردم آن زمان جریان داشته است. دوم، با ایجاد تضاد میان محتوای معنوی آیه و رفتار حریصانهٔ ملا، به شخصیت‌پردازی او بعدی کمیک و انتقادی می‌بخشد و پیرنگ را به پیش می‌برد.

ج) رابطهٔ اجترای با کارکرد تبیین ایدئولوژیک:

در سطح عمیق‌تر، قاعدهٔ نفی جزئی برای بیان مستقیم جهان‌بینی و اصول اعتقادی حاکم بر رمان به کار می‌رود. دراین‌حالت، متن غایب برای ارائهٔ یک گزارهٔ فلسفی یا کلامی به‌کاربرده می‌شود.

آیه‌ای عربی خواند و سپس ترجمه کرد: «البته خدا میان اهل ایمان و یهود و صابئان و نصاری و گبران و اهل شرک محققاً در روز قیامت جدایی افکند...» (ولاس، ۱۴۰۱: ۲۳۲).

نقل مستقیم آیهٔ ۱۷ سورهٔ حج (متن غایب) در اینجا یک کنش اجترای است که یک اصل اعتقادی مشخص را وارد جهان داستان (متن حاضر) می‌کند. به‌همین‌ترتیب، نقل آیهٔ «والمحصنات من المومنات و المحصنات من الذین اوتوا الکتاب من قبلکم اذا اتیتموهن اجورهن محصنین غیر مسافحین و لا متخذی اخدان» (مائده: ۵) (ولاس، ۱۴۰۱: ۳۰۹) و آیهٔ «و لا تیاسوا من روح الله...» (یوسف: ۸۷) (ولاس، ۱۴۰۱: ۳۱۱). و ترجمهٔ آیهٔ «ان الله لا یغیر ما بقوم حتی یغیروا ما بانفسهم» (رعد: ۱۱) (ولاس، ۱۴۰۱: ۵۰۳)، مفاهیم بنیادین جهان‌بینی اسلامی دربارهٔ امید و ارادهٔ آزاد را به‌طورمستقیم به خواننده منتقل می‌کند. در این موارد، «متن حاضر» به‌طورکامل تسلیم اعتبار و معنای «متن غایب» می‌شود و از آن به‌عنوان شالودهٔ ایدئولوژیک خود بهره می‌برد. در تمامی این نمونه‌ها، ولاس با استفاده از قاعدهٔ نفی جزئی، قرآن را به‌عنوان یک

حضور زنده، فعال و تعیین‌کننده در جهان روایی خود به نمایش می‌گذارد.

تلمیح به داستان‌های پیامبران و شخصیت‌های قرآنی

در کنار نقل‌قول مستقیم آیات، گونهٔ دیگری از بینامتنیت آشکار در رمان «بازگشت به پنج‌رود»، تلمیح صریح و مستقیم به نام شخصیت‌ها، سوره‌ها و قصص قرآنی است. این شیوه، هرچند به اندازهٔ نقل‌قول کلام وحی، «اجترار» محض نیست؛ اما همچنان در حوزهٔ روابط صریح و آشکار طبقه‌بندی می‌شود؛ زیرا «متن حاضر» (رمان) به‌طورشفاف به نام و عنوان موجود در «متن غایب» (قرآن) اشاره می‌کند. این تلمیحات همانند کلیدواژه‌هایی قدرتمند عمل می‌کنند که با ذکر یک نام، تمام جهان معنایی، روایی و ایدئولوژیک مرتبط با آن را در ذهن خوانندهٔ آشنا با متن مقدس فعال می‌سازند و لایه‌های عمیق‌تری از معنا را به روایت می‌افزایند.

الف) تلمیح به سورهٔ یوسف و فعال‌سازی مضامین تقدیر و صبر:

نمونهٔ بارز این شیوه در گفت‌وگوی پیش‌تر ذکر شدهٔ ملا و یوسف رخ می‌دهد. پس از آنکه ملا آیه‌ای را می‌خواند، یوسف منبع آن را مشخص می‌کند: «سورهٔ دوازدهم، یوسف» (ولاس، ۱۴۰۱: ۲۱۴). این پاسخ کوتاه، یک کنش بینامتنی بسیار غنی است. با ذکر نام «یوسف»، نویسنده دیگر تنها به یک آیهٔ منفرد ارجاع نمی‌دهد؛ بلکه کل روایت پرفراز و نشیب زندگی حضرت یوسف (ع)، یعنی «احسن القصص» قرآن، را به‌عنوان یک «متن غایب» فرعی به درون رمان احضار می‌کند. این تلمیح صریح، یک بستهٔ معنایی کامل را به صحنه فرا می‌خواند که شامل مفاهیم کلیدی زیر است:

حسادت برادران و خیانت نزدیکان: که می‌تواند بازتابی از دسیسه‌هایی باشد که رودکی در دربار با آن مواجه است.

آزمون‌های الهی: از افتادن در چاه تا مقاومت در برابر نابینا شدن و تحمل زندان و تبعید.

صبر و توکل: به‌عنوان راهکار اصلی شخصیت قرآنی برای عبور از مصائب.

علم و حکمت الهی: که در قالب تعبیر خواب به یوسف عطا شده است.

تقدیر و مشیت الهی: که در نهایت بر تمام نقشه‌های انسانی غلبه می‌کند و او را از حضیض ذلت به اوج عزت می‌رساند.

این تلمیح صریح، زمینه‌ای را برای درک عمیق‌تر مضامین کلی رمان، از جمله سرنوشت محتوم، رنج به‌عنوان بخشی از مسیر کمال و حاکمیت نهایی عدالت الهی، فراهم می‌آورد.

ب) تلمیح به ذوالقرنین و ارائهٔ الگوی حاکم عادل:

نمونهٔ مهم دیگر، تلمیح آشکار به شخصیت «ذوالقرنین» در سورهٔ کهف است. «داستان ذوالقرنین نمونه‌ای از فرمانروای صالح و قدرتمندی است که علی‌رغم در اختیار داشتن همه اسباب

و امکانات یک حکومت مقتدر به تکبر و گردن‌کشی و ستم روی نیاورد؛ بلکه به عدل و داد قیام کرد. وسایلی که خداوند به او بخشیده بود در خدمت آحاد بشر قرار داد و به اصلاح و آبادانی کشورها و قومیت‌ها همت گماشت که ساختن سد، نمونه‌ای از اقدامات بزرگ وی است» (مهدوی‌کنی، میری ۱۳۹۴: ۷۳). در فصل دهم رمان، در گفت‌وگوی عمیق میان رودکی و وزیر، بلعمی داستانی دربارهٔ «اسکندر مقدونی» نقل می‌کند و بلافاصله او را با نام قرآنی‌اش یعنی «ذوالقرنین» پیوند می‌زند (ولاس، ۱۴۰۱: ۴۱۲). این ذکر نام، یک تلمیح مستقیم به آیات ۸۳ تا ۱۰۱ سورهٔ کهف و ویژگی‌های منحصربه‌فرد این شخصیت قرآنی است. بااین‌کار، شخصیت اسکندر در رمان از یک چهرهٔ صرفاً تاریخی–حماسی (فاتح) فراتر رفته و با ویژگی‌های قرآنی ذوالقرنین آمیخته می‌شود:

ایمان به خدا و روز جزا به‌عنوان مبنای حکومت‌داری او.

عدالت‌گستری و مجازات ستمگران و پاداش به نیکوکاران.

قدرت در خدمت اصلاح که نمونهٔ بارز آن ساختن سد در برابر یأجوج و مأجوج است.

فروتنی در برابر پروردگار و نسبت دادن تمام دستاوردهای خود به فضل الهی.

داستانی که بلعمی نقل می‌کند، تجربهٔ ذوالقرنین در اوج گرفتن، دیدن عظمت خلقت و درک کوچکی دستاوردهای انسانی در برابر قدرت الهی، مستقیماً از دل جهان‌بینی قرآنی برآمده و الگویی از یک رهبر ایده‌آل را ارائه می‌دهد که قدرت، او را به غرور و ستم نمی‌کشاند.

ج) تلمیحات مکرر به خضر و اصحاب کهف به‌عنوان زمینه‌سازی:

در سرتاسر رمان، بارها به نام «حضرت خضر» (ولاس، ۱۴۰۱: ۸۲، ۱۰۶، ۱۹۱، ۳۲۶، ۴۵۳) و داستان «اصحاب کهف» و سگ همراهشان (همان: ۲۳۱) اشاره می‌شود. هرچند تحلیل ساختاری و عمیق این قصه‌ها به بخش روابط ضمنی تعلق دارد؛ اما صرف ذکر نام آن‌ها، یک تلمیح آشکار و صریح است. هربار که نام «خضر» برده می‌شود، مفاهیمی چون حکمت لدنی، هدایت معنوی، ولایت، جاودانگی و تجلی عدالت پنهان الهی به ذهن متبادر می‌شود. به‌همین‌ترتیب، اشاره به اصحاب کهف، مضامین هجرت برای یافتن حق و حقیقت، پناه بردن به غار معنویت، و قدرت خداوند بر میراندن و زنده کردن را فعال می‌کند.

نام خضر را برای اولین‌بار در فصل دوم رمان در داستان «کاروان‌سرادار، حجره، شاعر. رسیدن کاروان» می‌بینیم که داستان در مورد شهرت رودکی است:

«رودکی در بخارا مشهور بود، بسیار مشهور. البته شهرت او با شهرت مثلاً رئیس نگهبانان امیر یا فلان وزیر فرق می‌کرد. بیشتر به شهرت یکی از حامیان مقدس شهر می‌مانست؛ زیرا مردم عادی کاری به کار وزیران و رؤسا ندارند؛ بلکه دست به دامان حضرت خضر می‌شوند. پیوند داشتن

با رودکی نیز، و لو فقط با حفظ‌بودن چند بیت از او، برای هرکسی همان‌قدر خوشایند و لذت‌بخش بود که ایمان‌داشتن به اینکه شفیع مقدس شهر به یاد اوست» (ولاس ۱۴۰۱: ۸۲).

در این داستان، خضر به‌عنوان یک قدیس حامی عمل می‌کند که مردم عادی برای کمک و محافظت به او مراجعه می‌کنند. این نماد امید و ایمان مردم به قدرت‌های برتر است و بر اهمیت جنبه معنوی زندگی تأکید می‌کند. این امر مشابهی بین محبوبیت رودکی و قداست خضر ایجاد می‌کند. هم شاعر و هم قدیس در میان مردم مورد عبادت و احترام قرار می‌گیرند.

ذکر دیگری از خضر توسط شیرافکن است که این بار از او به‌عنوان محافظ یاد می‌شود:

«هیچ رحمی به مسافران روا نداشتند، همه ذخایر و جامه‌هایشان را گرفتند، چند نفری از گرسنگی مردند و دیگران از سرما یخ‌زدند. از هفتاد نفر فقط هشت نفر جان‌به‌در بردند و آن‌هم، آن‌طور که می‌گفتند با معجزه پروردگار و شفاعت حضرت خضر» (ولاس ۱۴۰۱: ۱۰۵-۱۰۶).

در این داستان، خضر به‌عنوان نمادی از محافظت و رحمت عمل می‌کند. ذکر خضر بر مضمون دخالت الهی در سرنوشت مردم تأکید دارد.

سومین باری که نام خضر در رمان آورده شده توسط مسلم، خدمتکار رودکی است:

«مسلم با تمام قوا چانه زد، افسار اسبش را گرفت تا آن را بیرون ببرد و وانمود کند از اجاره خانه منصرف شده است، آسمان و اربابش و حضرت خضر را به شهادت طلبید، دستانش را بالا برد و در هوا تکان‌تکان داد و فریاد کشید: «خدایا! به حق چیزهای ندیده و نشنیده!» تا سرانجام معامله سر گرفت» (ولاس ۱۴۰۱: ۱۹۱).

خضر در اینجا حامل حکمت و عدالت الهی است. او در تلاش برای دستیابی به یک معامله شایسته به مسلم کمک می‌کند.

بار چهارم یوسف نام خضر را ذکر می‌کند:

«حالا همه چیز را ممکن بود وهم و خیالی نامعلوم در مه صبحگاهی پنداشت.

البته اگر آن جوال افتاده در زیر تاک‌ها نبود.

یوسف پریشان پرسید: «این چیست؟ حضرت خضر برایت هدیه فرستاده؟» (ولاس ۱۴۰۱: ۳۲۶).

ذکر خضر به‌عنوان اهداکننده احتمالی، معنای خاصی به جوال مرموز می‌دهد. خضر را در سنت اسلامی قدیس می‌دانند که حکمت، کمک و هدایت می‌آورد. یادآور این است که حتی در شرایط نامشخص و ناراحت‌کننده نیز امید به ظهور فیض الهی وجود دارد.

و آخرین بار صوفی‌ای که در مسیر رودکی و شیرافکن قرار می‌گیرد از چهل یاران خضر می‌گوید:

«درباره چهل‌تن چیزهایی به گوشش خورده بود. یاران حضرت خضر بودند، مردانی مقدس و غم‌خوار. از آنجا که تعدادشان همیشه چهل نفر بود به این نام خوانده می‌شدند» (ولاس ۱۴۰۱: ۴۵۳).

خضر در اینجا به‌عنوان حامل بالاترین قدرت معنوی و دانش ظاهر می‌شود و چهل‌تن، دستیاران او، هدایت‌کنندگان این اراده در جهان زمین می‌شوند و از نظم کیهانی محافظت می‌کنند و انسان را در مسیر تکامل معنوی هدایت می‌کنند.

صوفی در ادامه داستان شکسته شدن فنجان نوجوانی را تعریف می‌کند و می‌گوید که بلا به فنجان زد و حالا نوجوان در امن و امان است. و در اینجا خواننده متوجه می‌شود که خضر و یارانش اینجا هستند تا حکمت و عدالت خدا را در جهان برقرار کنند؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که خضر در رمان «بازگشت به پنج‌رود» نماد حکمت و عدالت خداوند است و یادآور این نکته است که خداوند برای همه تقدیری در نظر دارد و انسان باید مطیع این تقدیر باشد.

در مجموع، این تلمیحات صریح، کارکردی فراتر از ارجاع ساده دارند. آن‌ها به‌عنوان نشانه‌هایی آشکار عمل می‌کنند که لایه‌های معنایی گسترده‌ای از «متن غایب» را به «متن حاضر» منتقل کرده و خواننده را برای درک روابط ضمنی و پیچیده‌تری که در ادامه تحلیل خواهند شد، آماده می‌سازند. این شیوه، پلی است میان صریح‌ترین شکل بینامتنیت (نقل قول) و سطوح عمیق‌تر و پنهان‌تر آن.

تحلیل نمودهای بینامتنی ضمنی

فراتر از نقل‌قول‌های مستقیم و تلمیحات آشکار، رمان «بازگشت به پنج‌رود» در لایه‌های عمیق‌تر خود، با مضامین و مفاهیم بنیادین قرآن کریم رابطه‌ای ضمنی و پنهان برقرار می‌کند. در این سطح از بینامتنیت، که معادل قاعدهٔ «نفی متوازی» یا «امتصاص» در نظریهٔ کریستواست، نویسنده جوهرهٔ معنایی «متن غایب» (قرآن) را جذب کرده و آن را در تاروپود روایت، شخصیت‌پردازی و جهان‌بینی فلسفی اثر خود بازآفرینی می‌کند. در اینجا، دیگر با ارجاع مستقیم روبرو نیستیم؛ بلکه با حلول و جاری شدن مفاهیم قرآنی در شریان‌های رمان مواجهیم.

بازآفرینی مضامین و مفاهیم قرآنی

الف) بازآفرینی مفهوم «عدالت الهی و تقدیر» در پرتو داستان خضر و موسی:

یکی از مضامین محوری رمان، جدال میان عدالت انسانی و عدالت الهی و پرسش از معنای رنج و بی‌عدالتی در جهان است. آندری ولاس برای پرداختن به این پرسش بنیادین، به طور

گسترده پارادایم روایی داستان «خضر و موسی» (کهف: ۶۰-۸۲) را بازآفرینی می‌کند. جوهرهٔ این داستان قرآنی، ناتوانی عقل بشری در درک حکمت و مشیت پنهان خداوند است؛ اعمالی که در ظاهر شر و بی‌عدالتی به نظر می‌رسند (سوراخ کردن کشتی، کشتن نوجوان)، در باطن خود خیر و عدالتی بزرگ‌تر را پنهان دارند.

این مفهوم به شکلی دقیق در فصل دهم رمان بازتولید می‌شود. هنگامی که موسی از خداوند می‌خواهد تا عدالتش را به او بنمایاند، شاهد صحنه‌ای می‌شود که درک آن برایش ناممکن است: سواری بدرهٔ پولش را جا می‌گذارد، پسربچه‌ای آن را برمی‌دارد، و در نهایت پیرمردی نابینا به ناحق متهم به دزدی می‌شود (ولاس، ۱۴۰۱: ۳۷۷-۳۷۶). این روایت که در دل رمان نقل می‌شود، کلیدی برای فهم جهان اثر است. رودکی، خود همچون موسی، در سفر زندگی‌اش با رویدادهایی مواجه است که در ظاهر بی‌معنا و ظالمانه به نظر می‌رسند، از جمله نابینایی خود و دسیسه‌های دربار؛ اما رمان با جذب روح داستان خضر و موسی، این پیام را به‌طورضمنی القا می‌کند که در پس این رنج‌های ظاهری، حکمتی الهی و تقدیری برتر نهفته است که از دایرهٔ درک انسان خارج است. شخصیت «خضر» که بارها نامش در رمان تکرار می‌شود، در این سطح به نماد همان «علم لدنی» و عدالت پنهان الهی بدل می‌گردد که بر تمام وقایع سایه افکنده است.

ب) بازآفرینی مفهوم «هجرت معنوی» در پرتو داستان اصحاب کهف:

سفر پایانی رودکی از بخارا به زادگاهش، پنج‌رود، در ظاهر یک بازگشت فیزیکی است؛ اما در لایهٔ معنایی عمیق‌تر، بازآفرینی بن‌مایه قرآنی هجرت برای یافتن حقیقت است که نمونهٔ اعلای آن داستان «اصحاب کهف» (کهف: ۹-۲۶) است. اصحاب کهف، جوانانی بودند که برای گریز از فساد و شرک محیط خود، به غار پناه بردند. این غار، نماد پناه بردن به ایمان و حقیقت در جهانی متزلزل است.

در رمان، رودکی نیز مجبور به ترک دربار فاسد و پر از نیرنگ سامانی می‌شود، به نوعی این ترک اجباری برای او به هجرت معنوی مبدل می‌شود. او به همراه چند تن از یارانش، شیرافکن، صنوبر (شاعر دروغین) و سگی به نام قرمط که در میانه راه به آن‌ها می‌پیوندد، راهی سفری می‌شود که مقصد آن نه فقط یک مکان جغرافیایی، بلکه یافتن حقیقت و آرامش درونی است. این گروه کوچک، به شکلی نمادین، اصحاب کهف و سگ همراهشان را به یاد می‌آورد. همان‌گونه که در صفحات پایانی رمان می‌خوانیم، هدف نهایی آن‌ها جست‌وجوی حقیقت است:

صنوبر پرسید: «این است حقیقت؟»

رودکی آهی کشید و گفت: «کسی چه می‌داند؟ همه می‌خواهند حقیقت را پیدا کنند، ولی انگار از فرط کثرت جویندگان دست کسی به آن نمی‌رسد...» (ولاس، ۱۴۰۱: ۵۲۴).

همراهی سگ در این سفر نیز یک بینامتن قدرتمند با داستان اصحاب کهف است که در آن، سگ نماد وفاداری و همراهی در مسیر تعالی روحی است. «سگ اصحاب کهف در فرهنگ اسلامی و ادبیات فارسی جنبه تقدس پیدا کرده و جزو حیوانات بهشتی معرفی شده است. این سگ در اثر مصاحبت با اصحاب کهف، از طبیعت حیوانی خویش رها گشته، خوی مردان خدا پذیرفته و حقیقت‌جو شده بود. در بینش عرفان اسلامی، سگ اصحاب کهف، نماد سالکانی است که مجذوب نیستند؛ اما به جهت همنشینی با مجذوبان و پیروی از اولیاالله، به درجه جذبه و ولایت نائل می‌شوند» (واحد، پوردرگاهی ۱۳۸۹: ۱۲۹). بدین‌ترتیب، کل سفر رودکی به مثابهٔ یک هجرت عرفانی بازآفرینی می‌شود.

ج) بازآفرینی مفهوم «قدرت و مسئولیت» در پرتو داستان ذوالقرنین:

داستان «ذوالقرنین» (کهف: ۸۳-۱۰۱) الگویی از یک فرمانروای عادل، مؤمن و قدرتمند را ارائه می‌دهد که قدرتش را نه در راه خودکامگی، بلکه در جهت اصلاح، خدمت به مردم و برقراری امنیت به کار می‌گیرد. این مفهوم قرآنی به صورت ضمنی در رمان ولاس جذب شده و به‌عنوان معیاری برای نقد قدرت و حاکمان زمانهٔ رودکی عمل می‌کند. در جهانی که رودکی در آن زندگی می‌کند، امیران و وزرا اغلب درگیر دسیسه، قدرت‌طلبی و بی‌عدالتی هستند. در تقابل با این تصویر، الگوی قرآنی ذوالقرنین که در گفت‌وگوی بلعمی و رودکی مطرح می‌شود، به‌عنوان یک آرمان و معیار اخلاقی عمل می‌کند. این بازآفرینی مفهومی، به رمان بعدی انتقادی-اجتماعی می‌بخشد و نشان می‌دهد که از دیدگاه جهان‌بینی حاکم بر اثر، قدرت حقیقی آن است که در خدمت عدالت و فروتنی در برابر خداوند باشد.

در مجموع، این مضامین قرآنی به شکلی اصیل در ساختار رمان جذب شده‌اند و به آن عمقی فلسفی و معنوی بخشیده‌اند که فراتر از یک روایت تاریخی صرف است.

بینامتنی پنهان و غیرصریح

این نوع بینامتن در رمان «بازگشت به پنج‌رود» دیده نمی‌شود؛ زیرا «سرقت ادبی در ارتباط با قرآن غیرممکن است؛ زیرا آشنایی مردم با آیات روح‌بخش قرآن زمینه انتساب آن را به اشخاص نمی‌دهد؛ بنابراین اکثریت قریب به اتفاق شاعران در شعر خود از تلمیح یا اقتباس به وفور استفاده کرده‌اند، بدون آنکه متهم به سرقت ادبی شده باشند» (یداللهی اصلان، مقبلی، ۱۳۹۳: ۱۰۴۷).

نتیجه‌گیری

تحلیل جامع رمان «بازگشت به پنج‌رود» اثر آندری ولاس از منظر نظریهٔ بینامتنیت، به روشنی

اثبات کرد که قرآن کریم در این اثر به مثابهٔ یک «متن غایب» بنیادین، شالودهٔ روایی و فکری آن را تشکیل می‌دهد. ولاس با چیرگی تمام، از سطوح مختلف روابط بینامتنی بهره می‌گیرد تا اثری چندصدایی و عمیقاً معنوی خلق کند که در آن، ادبیات معاصر روسیه با میراث روحانی شرق اسلامی وارد گفت‌وگویی خلاقانه و فلسفی می‌شود. این پژوهش که درصدد پاسخ به این پرسش بود که نویسنده چگونه عناصر دینی و روایی قرآن را در ساختار ادبی اثر خود ادغام کرده است، به این یافته‌های کلیدی دست یافت:

در سطح آشکار، که با نظریهٔ «نفی جزئی» کریستوا مطابقت دارد، نویسنده با استفاده از نقل‌قول مستقیم آیات و تلمیح صریح به نام شخصیت‌ها و سوره‌ها، به جهان داستانی خود اصالت تاریخی و فرهنگی می‌بخشد. این کارکرد، ابزاری روایی برای شخصیت‌پردازی است که از طریق آن، سطح دانش و عمق ایمان شخصیت‌ها (مانند تقابل رودکی عالم و ملای ظاهربین) سنجیده می‌شود. این ارجاعات صریح، متن رمان را در بستر فرهنگی-اسلامی دوران سامانیان تثبیت کرده و به خواننده این امکان را می‌دهد که با جهان‌بینی حاکم بر آن دوران ارتباطی بی‌واسطه برقرار کند.

در سطح ضمنی، که معادل قاعدهٔ «نفی متوازی» یا «امتصاص» است، ولاس از ارجاع مستقیم فراتر رفته و جوهرهٔ معنایی و فلسفی قصص قرآنی را در تاروپود روایت خود بازآفرینی می‌کند. این سطح، قلب تپندهٔ معنوی رمان است. یافته‌ها نشان داد که نویسنده برای پرداختن به پرسش‌های بنیادین رمان، به طور نظام‌مند از الگوهای روایی سورهٔ کهف بهره برده است. مفهوم «عدالت پنهان الهی» و محدودیت درک بشری، از طریق بازآفرینی داستان خضر و موسی، به کلیدواژه‌ای برای فهم تقدیر و معنابخشی به رنج‌های رودکی بدل می‌شود. بن‌مایه «هجرت معنوی» و جست‌وجوی حقیقت، با الهام از داستان اصحاب کهف، سفر پایانی رودکی را از یک بازگشت فیزیکی به یک سلوک عرفانی ارتقاء می‌دهد. همچنین، الگوی «حاکم عادل» که از داستان ذوالقرنین وام گرفته شده، به مثابهٔ یک معیار اخلاقی برای نقد قدرت و فساد دربار عمل می‌کند.

در نهایت، کارکرد اصلی این روابط بینامتنی چندلایه، تکوین مفهوم «شرق معنوی» در جهان ادبی ولاس است؛ شرقی که نه یک کلیشهٔ جغرافیایی، بلکه یک قلمرو روحانی مبتنی بر جهان‌بینی توحیدی است که در آن، رنج معنادار، تقدیر حکیمانه و هدف نهایی انسان، جست‌وجوی حقیقت در سایهٔ ایمان است. رمان «بازگشت به پنج‌رود» گواهی است بر قدرت فرامرزی و میان‌فرهنگی متون مقدس و نشان می‌دهد که چگونه قرآن کریم می‌تواند به منبع الهامی غنی برای خلق یک اثر برجستهٔ ادبیات جهانی بدل شود و خوانندهٔ امروز را، فارغ از هر دین و فرهنگی، به تأمل در پرسش‌های جاودانهٔ بشر دربارهٔ ایمان، عدالت و معنای زندگی

فرابخواند.

فهرست منابع

- قرآن کریم.
- اویسی، بهار؛ گرجی، مصیب؛ سلطانی کوهبنانی، سکینه و پدرام میرزایی، علی. (۱۴۰۱). بررسی و تحلیل بینامتنیت قرآنی در تمهیدات عین‌القضات همدانی (بر اساس نظریه ژرار ژنت). ***پژوهش‌های ادبی- قرآنی***. (۲)۱۰. ۱۸-۳۶.
- ساسانی، فرهاد. (۱۳۸۳). بینامتنیت: پیشینه و پسینه نقد بینامتنی. ***فصلنامه نقد و هنر***. (۵ و ۶).
- عزام، محمد. (۲۰۰۵). **شعریة الخطاب السردی**. دمشق: منشورات اتحاد الکتاب العرب.
- کریستوا، ژولیا. (۱۳۸۱). **کلام، مکالمه و زبان**. ترجمهٔ پیام یزدانجو. تهران: نشر مرکز.
- کریستوا، ژولیا. (۱۳۸۹). **فردیت اشتراکی**. ترجمهٔ مهرداد پارسا. تهران: روزبهان.
- موسی، خلیل. (۲۰۰۰). **قراءات فی الشعر العربی الحدیث والمعاصر**. دمشق: اتحاد کتاب العرب.
- مهدوی‌کنی، صدیقه و میری، فهیمه. (۱۳۹۴). تحلیل عناصر داستانی و بررسی مفاهیم تربیتی قصه ذوالقرنین در قرآن کریم. ***فصلنامه تخصصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه***. (۴۶)۱۲. ۸۱-۶۰.
- نامورمطلق، بهمن. (۱۳۹۴). **درآمدی بر بینامتنیت (نظریه‌ها و کاربردها)**. تهران: انتشارات سخن.
- نامورمطلق، بهمن. (۱۳۸۶). مطالعه ارجاعات درون متنی در مثنوی با رویکرد بینامتنی. ***پژوهشنامه علوم انسانی***. ۵۶. ۴۲۹-۴۴۲.
- واحد، اسدالله و پوردرگاهی، ابراهیم. (۱۳۸۹). تطبیق اولیاالله با اصحاب کهف در متون عرفانی فارسی. ***نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز***. (۲۲۰)۵۳.
- وعدالله، لطیف. (۲۰۰۵). **التناص المعرفی فی شعر عزالدین المناصره**. بغداد: دار المندلاوی.
- ولاس، آندری. (۱۴۰۱). **بازگشت به پنج‌رود**. ترجمهٔ آبتین گلکار. چاپ سوم. تهران: نشر برج.
- ولاس، آندری. (۱۳۹۸). **رمانی با یک طوطی**. ترجمهٔ آبتین گلکار. چاپ اول. تهران: نشر ماهی.
- ولاس آندری. (۱۳۹۸). **خرم آباد**. ترجمهٔ شهرام همت‌زاده. چاپ اول. تهران: نشر نیستان.
- وصفی، محمدرضا و شفیعی، روح‌الله. (۱۳۹۲). «نگرشی روشمند به جایگاه عهدین در تفسیر قرآن با تکیه بر الگوی نشانه‌شناختی بینامتنیت». ***تحقیقات علوم قرآن و حدیث***. (۲)۱۰. ۲۲۵-۲۵۲.

- یداللهی اصلان، ابوالفضل، مقبلی، مهناز (۱۳۹۳). «تبیین رابطه بینامتنیت با دیگر فنون بلاغی (اقتباس، تضمین و ...)». ***مجموعه مقالات برگزیده برای چاپ، همایش ملی بینامتنیت (التناص)***. قم: بنیان پویا پژوه اندیشه.
- Бадией Х. Ф. Х. С. (2026). «Хронотоп Востока в романе А. Волоса «Возвращение в Панджруд»» / Х. Ф. Х. С. Бадией, С. В. Бурдина, Б. В. Кондаков // Научный диалог. 216–239.
- Марачева, А.В. (2022). «Художественное своеобразие прозы Андрея Волоса». Перекрёстки взаимодействий: диалог русской и зарубежной литературы во времени и пространстве. Калуга. 83–90.
- Allen, Graham (2000). «Intertextuality». London & New York: Routledge.
- Genette, Gerard. (1997). «Palimpsests, Literature in second degree». Chana Newman and Claude doubing sky (trans). University of Nebraska Press, Lincoln NE and London.